

Кузюра-Сметана Ольга Вікторівна

Розвиток поліфункціональних комплексів високогір'я в Україні кінця ХІХ — першої половини ХХ ст.

У статті висвітлено дослідження генези поліфункціональних комплексів високогір'я як окремого напрямку будівництва в контексті найважливіших історичних та соціокультурних чинників. Визначено основні фактори їх появи, сформовано історію розвитку цих об'єктів на тлі наукового й краєзнавчо-туристського руху в зазначений період.

Ключові слова: поліфункціональний комплекс високогір'я, будівництво, краєзнавство, піший туризм, рекреація, притулок, гірський курорт.

Кузюра-Сметана О.В.

Развитие полифункциональных комплексов высокогорья в Украине конца ХІХ — первой половины ХХ в.

Статья посвящена исследованию генезиса полифункциональных комплексов высокогорья как отдельного направления строительства в контексте важнейших исторических и социокультурных факторов. Определены основные факторы их появления, сформирована история развития данных объектов на фоне научного и краеведческо-туристского движения в указанный период.

Ключевые слова: полифункциональный комплекс высокогорья, строительство, краеведение, пеший туризм, рекреация, приют, горный курорт.

Olga Kuzyura-Smetana

Development of multifunctional complexes of highlands in Ukraine in late 19th — first half of 20th century

The article investigates the genesis of multifunctional complexes of highlands as a separate area of construction in the context of the major historical and sociocultural factors. The main factors of their appearance and history of these objects on the background of research and local history and tourist traffic during this period are determined.

Key words: multifunctional complexes of highlands, construction, local history, hiking, recreation, shelter, a mountain resort.

Поліфункціональні комплекси високогір'я другої пол. ХІХ — пер. пол. ХХ ст. стали елементом формування художньо-стилістичної ідентичності Східних Карпат. Руйнування високогірних архітектурних об'єктів у пер. пол. ХХ ст. довело до межі зникнення їх первинної форми, особливо на території України. До сьогодні більшість таких об'єктів не є задокументованими належним чином. Відсутність їх комплексних професійних досліджень в Україні призводить до того, що навіть сліди зруйнованих будівель невпинно стираються. Масові знищення поліфункціональних комплексів високогір'я на території Центрально-Східної Європи в ХХ ст., недбала реконструкція та непристосованість до сучасних потреб, відсутність їх комплексного наукового опрацювання підкреслює актуальність наукової розвідки.

Результати дослідження мають на меті глибше розкрити генезу поліфункціональних комплексів високогір'я і стати важливою складовою

вивчення еволюції естетики об'єктів зазначеного регіону. Вагомим практичним втіленням вони набудуть під час будівництва, реставрації, консервації, а також реконструкції втрачених об'єктів, при оцінці їх історико-культурного значення в Україні. Цінність дослідження полягає у масштабному доповненні фактологічної основи історії дизайну й архітектури Центрально-Східної Європи та у розширенні методів комплексного вивчення чинників формування високогірних споруд.

Мета дослідження — виявити фактори появи та розвитку поліфункціональних комплексів високогір'я в Україні кінця ХІХ — пер. пол. ХХ ст., сформулювати особливості їх генези в контексті найважливіших історичних та соціокультурних чинників.

Питання вивчення одного з видів поліфункціональних комплексів високогір'я порушував Я.З. Карашецький у дослідженні «Формування

будівель гірських туристичних притулків» [6]. Відтворенням картини розвитку туристської інфраструктури українських Карпат займається Ю. Гудима, зокрема, частина досліджень висвітлюється у статті «Знакування туристських шляхів в Україні: історія та сьогодення» [4]. Ціла низка досліджень присвячена історії карпатської України у складі Австро-Угорщини, Польщі та Чехословаччини, що дає можливість проаналізувати історичний вплив останніх на формування гірської архітектури в регіоні [5; 8–9; 12; 16; 29]. Окремі розділи про будівництво туристських притулків трапляються у працях, що стосуються історії тогочасних туристсько-краєзнавчих організацій [1; 11; 13; 17; 19; 23]. Про контекст розвитку карпатської туристської інфраструктури, в тому числі високогірної архітектури, згадується у виданнях, присвячених рекреаційному потенціалу Карпат [2; 15; 18; 20–22; 24].

Незважаючи на наявність досліджень, що характеризують окремі аспекти розвитку поліфункціональних комплексів високогір'я, генеза цих об'єктів не розглядалась комплексно. Цілісну картину появи та формування високогірної архітектури на досліджуваній території можна відтворити лише завдяки системному аналізу доступних архівних першоджерел, у тому числі галицьких, австрійських та польських видань, тогочасної професійної періодики, туристсько-популярних і науково-популярних матеріалів поч. ХХ ст.

Вивчені матеріали дали змогу виділити низку соціальних факторів, що спричинили привернення уваги широких верств міського населення до гірського туризму в другій пол. ХІХ ст. Раніше гірські походи мали радше господарський характер. Перші прояви розвитку пішого туризму в Східних Карпатах спостерігаються у 30-ті роки ХІХ ст. Цей час став зламним у процесі виникнення та формування туристської інфраструктури. Мандрівки цим регіоном здійснювались одноосібно або невеликими групами. Перший туристський похід з етнографічними описами реалізував Олександр Завадзький. Значний вклад у дослідження Східних Карпат зробив Людвік Петрусінський — професор Ягеллонського університету, який згодом отримав звання першого професійного туриста [5, 28].

Низка українських вчених також доклалася до формування наукового підґрунтя розвитку гірського туризму. Зокрема, діячі «Руської трійці» проклали масу краєзнавчих маршрутів, вивчаючи населені пункти Прикарпаття ще у другій пол. ХІХ ст., і дали поштовх подальшим мандрівкам та дослідженням. І. Вагилевич у той час збирав матеріали про історико-археологічні пам'ятки та елементи етнографії. Іншим видатним дослідником регіону в зазначений період був Я. Головацький. У другій пол. ХІХ ст. вивченням українських гір активно займався І. Гавришкевич.

Найбільші його здобутки у галузі картографії. Незважаючи на непросту геополітичну ситуацію у державі, українські народознавці підтримували наукові зв'язки з іноземними дослідниками, які об'єктивно висвітлювали факти її історії [3; 13; 16].

Оздоровлення та відпочинок на природі ставали все актуальнішими для широких верств. Пропорційно до росту міст збільшувалась кількість потенційних рекреантів, популярнішими ставали атракції на природі. Зростання інтересу до гірського туризму серед інтелігенції та студентства стало рушієм для розвитку комплексної інфраструктури. Таким чином сформувалась залізниця та марковані туристські шляхи. Активізація цього руху органічно вилася у необхідність створення належних умов для тривалішого перебування в горах. У межах гірських поселень почали з'являтися перші пансіони, санаторії та альтернативні місця відпочинку мандрівників. Найчастіше відвідувачів приваблювали місця оздоровлення, при яких будувались санаторії-профілакторії, курортні поліклініки, особливі типи готелів та садиб [16; 20; 24]. З часом активний прошарок мандрівників перестав задовольнятися можливістю проживання лише у межах гірських поселень. У груп дослідників виникла потреба короткочасного проживання ближче до вершин, вздовж масивів гірських хребтів, у неосвоєних, важкодоступних місцях. Це спричинило появу в цьому регіоні притулку — типу ночівлі, відмінного від попереднього. До цього схожими будівлями в таких місцевостях були в основному традиційні тимчасові колиби вівчарів [6].

Значну роль у розвитку туристської інфраструктури Східних Карпат зіграла тогочасна влада, яка фінансово й організаційно підтримувала ініціативу дослідницьких та оздоровчих мандрівок [4]. Активному розвитку туристської інфраструктури Східних Карпат та, зокрема, їх гірської архітектури сприяла діяльність тогочасних громадських організацій [14]. Вже у 1869 р. створено австрійський Альпійський союз, а за ним і австрійський Туристський клуб, що стало важливою сторінкою в історії розвитку гірської туристської архітектури. У розвиток та роботу організацій активно залучались приватні інвестиції [15; 28].

1873 р. датується створення першого Туристського Товариства Татранського у Кракові, діяльність якого в майбутньому поширювалась на підпорядкованих Польщі територіях. Наступного року організацію перейменовано на Польське Товариство Татранське (ПТТ). Впродовж двох років його діяльність поширилась до Прикарпаття. Було створено відділення у Станіславі, що продовжило свою діяльність до 1892 р. Уже у 1878 р. ПТТ активізувало свою роботу в Коломиї. Діяльність Товариства Татранського розвивалась у різних векторах,

та своїм першочерговим завданням учасники вважали направлення активного потоку туристів у напрямку Чорногори. Члени самотужки фінансували будівництво туристських притулків, що також було одним із пріоритетних напрямів їхньої роботи. Часом з цією метою залучались кошти, отримані з членських внесків та комерційної діяльності ПТТ. За польським взірцем активізувався туристський рух у Чехословаччині. Було створено Клуб Чехословацьких туристів, відділення якого свого часу працювало в Рахові [15; 16].

У 1878 р. розпочинає роботу притулок для туристів в урочищі Гаджина. Він був побудований Коломийським відділенням, яке згодом почали називати Чорногірським. Земля під забудову знаходилась у приватній власності Івана Попівчука, який в подальшому матеріально підтримував будівництво. Притулок мав три приміщення для ночівлі, сіни та комору. Двома роками пізніше до притулку позначено стежку, яка досі вважається першим промаркованим маршрутом в українських Карпатах. Проклали його Костянтин Сівіцький та Генріх Гоффбауер. З 1879 до 1881 рр. тривало будівництво притулку біля Говерли в урочищі Заросляк, ініційоване Станіславським Товариством Татранським. Будівля постала на місці старої колиби пастухів, що часто практикувалось, і була названа на честь Генріха Гоффбауера. Це місце відпочинку виявилось дуже популярним, але вже у 1908 р. було знищено пожежею. Наступним притулком у регіоні став побудований у 1882 р. «захисток» під горою Піп Іван. Земельну ділянку під забудову в урочищі Поливне відділ отримав у 1880 р. У 1881 р. це ж відділення розпочало зведення притулку на площині Завоєля. Тим часом у районах Микуличина, Яремчі та Ворохти розпочинається будівництво перших пансіонів [21; 22]

З 1884 р. ведуться активні роботи по маркуванню маршрутів Чорногірського масиву. Та все ж низка причин гальмувала розвиток організованого туризму. Поганий стан доріг, неналежний рівень обслуговування та брак нічліжних місць не дозволили йому набути в той час масового характеру. Довготривалий час на Гуцульщині туристи та мандрівники змушені були задовольнятися винайомом сільських будинків. Уже пізніше у районі Жаб'єго Коломийський відділ побудував пару притулків. Один із них був завершений в 1892 р. Також відділ взяв на себе відновлення одного з притулків Чорногірського масиву поблизу гори Піп Іван. Гірські маршрути та місця відпочинку росли у популярності, та розвиток відповідної інфраструктури не був пропорційним. Різка збільшення кількості туристів перетворило потребу її розширення у необхідність. Тим часом припинив свою діяльність Станіславський відділ. Опіку та управління притулками перейняв

на себе відділ Чорногірський. Згодом під його керівництвом опинились підопічні території та притулки багатьох сусідніх відділів. Оскільки Чорногірське ТТ виявилось не спроможне самостійно фінансувати облаштування та ремонт притулків, то змушене було звертатись по допомогу до керівництва. Та кошти не були надані. Подальші роботи, зокрема ремонт притулків на Заросляку, фінансувались меценатами, самими мандрівниками. Більшість робіт виконувалась за рахунок членських внесків. Таким чином розпочато будівництво будиночку на Маришевській. Також, з уваги на різке збільшення кількості туристів, Товариство було змушене придбати будинок у Ворохті. З 1901 р. відділ почав отримувати фінансову допомогу з центрального управління. ПТТ приклалось тоді до масової розбудови притулків, маркування шляхів, встановлення вказівників у Східних Карпатах, зокрема у Горганах та районі Яремчі. Вже у 1904 р. було оновлено систему маркування [16; 21].

Незважаючи на сповільнення та труднощі в розвитку туристсько-краєзнавчої інфраструктури, в 1905 р. продовжують створюватись альтернативні туристські клуби, що проводили роботу у Східних Карпатах. Впродовж першого року разом з учасниками Академічного туристського клубу було здійснено декілька походів Чорногорою та Бескидами. Популярність організації зростала, гірські мандрівки набували розголосу у пресі. У 1909 р. було проведено українсько-польську експедицію Горганами [16].

Продовжували свою роботу осередки ПТТ. До 1910 р. у районі Чорногірського хребта було збудовано 21 притулок. У тому ж році розпочало свою діяльність товариство «Чорногора», засноване у Станіславі. Ця організація ставила перед собою завдання не лише пропаганди серед дослідників і туристів, збір матеріалів на гірську тематику, але і проведення активних досліджень на території Східних Карпат, Татр та Альп. Одним із важливих профілів роботи було будівництво гірських притулків, маркування шляхів та догляд за станом доріг і мостів [13].

У 1911 р. було створено товариство «Пласт». Головою першого пластового осередку був І. Чмола. Вже у 1912 р. «Пласт» зорганізував двотижневий табір на Говерлі. Мандрівництво Карпатами стало однією з основних форм діяльності товариства. З часом горами пролягло безліч пластових маршрутів, їх протяжність з кожним роком збільшувалась [23]. Почало порушуватися питання планового розвитку карпатського регіону. З 1912 р. проводяться конференції стосовно розвитку Підгіття та Закопаного, а з 1931 р. схожі заходи проводяться у справі розвитку цілого терену Східних Карпат [21].

З початком Першої світової війни у 1914 р. практично всі товариства, клуби й громадські

організації припинили свою діяльність, в тому числі й товариство «Чорногора». Українські землі стали ареною битв армій Австро-Угорщини та Росії. [14]. Під час Першої світової війни масових знищень зазнали гірські поселення. Згоріло багато будівель у високогір'ї, зокрема притулків. У ході бойових дій на високих хребтах були збудовані земляні та кам'яні укріплення, безліч землянок та бараків.

З розпадом Австро-Угорської імперії, по закінченню Першої світової війни землі Галичини увійшли до складу Польщі. А з 1919 р. головним вододільним хребтом пролягав кордон із Чехословаччиною. Закарпаття цілком увійшло до її складу. Регіон мав назву Прикарпатська Русь. На той момент близько 40 % земель Карпат вже було в державній власності, а решта зосереджувалась у приватних власників. У подальшому нові господарі володіли забудовою цих територій. Тоді ж продовжилось будівництво вузькоколійної залізниці. Відновилося архітектурне будівництво, яке заклало стилістичну ідентичність краю [5, 38–40]. Оскільки війна спричинила тривалу затримку в розвитку цілої туристської інфраструктури, активні прояви її відновлення почали простежуватись лише з 1923 р., коли продовжилась робота над маркуванням та облаштуванням стежок [4; 21; 25].

На території Східної Галичини по завершенні Першої світової війни почав відроджуватись туризм. Розвитку організованих форм туристсько-краєзнавчого руху в 1920-х роках сприяли представники регіональної інтелігенції. У міжвоєнний період активно працювало товариство «Січ». Окрему роль у відновленні краєзнавчого руху відіграла місцева влада. Зокрема, Чехословаччина проводила конструктивну політику щодо розвитку такої громадської активності на території Закарпаття [7; 12; 29]. Тут до Першої світової війни існували лише Угорська скаутська організація. А назва «Пласт» прийшла сюди лише в 1927 р., хоча тут активно діяли інші українські скаутські угруповання. Найбільшим пластовим центром став Ужгород [23]. З травня 1922 р. відновило свою діяльність у Станіславі туристське товариство «Чорногора» [13].

Часто будівництво в горах ініціювалось за рахунок меценатства. Цілі комплекси розвивались у межах приватних угідь за активної участі їх власників. Таким чином постала садиба при резиденції Андрія Шептицького в Підлютому. «Вакаційні оселі» були популярними серед відвідувачів і за рахунок гірських шляхів, побудованих для кінних мандрівок. Також від резиденції зручно було проводити мандрівки горами. Для комфорту гостей було споруджено відпочинкову оселю з центральним опаленням, що могла вмістити понад 30 осіб.

У 1924 р. біля Підлютого розмістився перший пластовий табір, який дав основу новому осередку молодіжної організації. Уже з 1926 р. за підтримки та фінансування Глави УГКЦ розпочато будівництво стаціонарного табору під г. Сокіл. Автором проекту був І. Чмола, а головним інженером — Ю. П'ясецький, активний діяч «Пласту». На отриманій території розташовувався лише знищений барак, який було переобладнано для потреб табору. Було зведено ще кілька будівель. Передбачались житлові курені, медичний корпус, кухня тощо. Стилістично будівлі мали бути виконані за зразком традиційного гуцульського житла. Впродовж 3 років тут було побудовано 4 головних приміщення, що могли помістити до 500 осіб. Четверте приміщення було зведено у 1928 р. Працювала система сигналізації. Територія табору була спланована на запроцьований кшталт, а його організація відповідала кращим зразкам скаутських таборів у Європі [5, 45–46].

Оскільки регіон Осмолоди здавна приваблював туристів, то з часом тут почали розташовуватись станиці лежачарських клубів. У грудні 1924 р. було засновано Карпатський Лежачарський Клуб, що об'єднував лижників-аматорів. Окрім профільюючого напрямку, його учасники також займались організацією піших мандрівок Карпатами. Його активісти проводили зимові походи Чорногорою, Бескидами, Горганами [23].

У 1924 р. розпочало свою діяльність краєзнавчо-туристське товариство «Плай». Головою товариства було обрано В. Старосольського, який на той час був активним громадським діячем. Першочергово товариство «Плай» ставило собі за мету збір та розповсюдження туристських і наукових матеріалів для заохочення до мандрівок Чорногорою, Горганами, Бескидами. З лютого 1925 р. почало виходити друковане видання товариства у формі додатку до газети «Туристика і краєзнавство». Товариство розширило свою діяльність за рахунок туристських походів Лемківщиною та Підляшшям. Постійно працювали лекційна, спортивна й туристська секції. На той момент його учасники активно співпрацювали з товариством «Чорногора». Між горою Грофа та Паренками товариство організувало спорудження високогірного притулку для туристів. Знаходився він на полонині Плісці на висоті 1500 м над рівнем моря [1; 11; 17]. Землю під забудову «Плаю» узяв в оренду 1933 р. У той час приватна власність суттєво обмежувала відвідування гірських територій. Наявність приватних земель гарантувала територіальну недоторканість маєтків та ускладнювала рух населенню й гальмувала розвиток туризму. Між Управою лісів та відвідувачами на цьому ґрунті часто спалахували конфлікти. Та туристський рух регіоном не припинявся [5, 45].

У 1923–1927 рр. тривало відновлення притулку на Заросляку. Він був одним із найбільших та найкраще облаштованих у Карпатах. Передбачалось 120 місць для ночівлі. На той час притулок уже мав електричне освітлення, душ, телефонний зв'язок. Великий доробок залишили підкарпатські відділення Клубу Чехословацьких туристів. За відносно недовгий період свого існування їм вдалось сформувати цілу мережу туристських шляхів, притулків, будинків. Активістами Клубу в 1928 р. була прокладена Ювілейна Карпатська стежка [2; 29]. Незважаючи на складні умови окупаційного режиму, в 20–30-х роках ХХ ст. надалі розвивається краєзнавчий рух. Народознавчі дослідження активно ведуться в Прикарпатті та в численних регіонах, окупованих іншими державами. У 1935 р. активно діяло товариство «Січ». Не перестає працювати й краєзнавчо-мандрівниче товариство «Плай», що продовжує відкривати нові філії, зокрема у Самборі [8; 9].

На початку 1930-х років значно розширилась мережа гірських курортів та туристських притулків. Проте низький рівень розвитку сфери послуг гальмував потік відпочивальників. Туристська інфраструктура Татр розвивалась інтенсивніше, зважаючи на своє близьке розташування до інших європейських країн, де здавна популяризувався гірський туризм. Однак попри це Карпати залишались одним із найважливіших туристських регіонів тогочасної Польщі, адже зосереджували в собі більшу половину рекреаційної міграції. На той час у Польщі було 95 оздоровчих комплексів, з яких понад 70 % знаходилось у межах Галичини. Туристський рух концентрувався вздовж гірських вершин та хребтів. Тоді ж активно велись роботи з розвитку елементів гірської туристської інфраструктури: притулків та шляхів. На кінець 1933 р. лише поблизу Вишківського перевалу знаходилось близько 35 притулків, а в 1938 р. ПТТ мало під своєю опікою понад 40 притулків та туристських баз [21].

Заборони відвідувань та обмеження пересування не було в державних гірських лісах. Завдяки цьому популярною серед туристів стала околиця г. Висока та г. Сивуля. По цьому маршруту будувались притулки. Їх в околиці було 3. Вони знаходились на перевалі Борівка, з північного боку г. Сивуля, на південному узбіччі гори та у Ризарні. З розвитком мисливства у лісах Східних Карпатах розвинулось будівництво колиб, призначених для тривалішого сезонного проживання. Ще одним поштовхом до розвитку будівництва тимчасового житла в горах стала краща організованість лісових господарств. При складах дерева почали будуватись тимчасові стайні для коней, а для вантажників та перевізників — колиби [5, 46].

Незважаючи на те, що мережа метеорологічних станцій, що діяла на теренах Карпат, дуже густа порівняно з іншими регіонами Польщі, вона була ще недостатньою і мала розширюватись.

У 1935 р. польська Ліга протиповітряної оборони оголосила конкурс на проект будівництва астрономічно-метеорологічної обсерваторії, що мала розміщуватися на одній із вершин Чорногори. Результати першого етапу конкурсу не задовольняли замовників, перші пропозиції проекту були відкинуті. Вже 16 грудня 1935 р. оприлюднювались результати другого конкурсу. Журі визнало найбільш вдалим проект обсерваторії Казимира Марчевського та Яна Погоського. Будівництво розпочато в 1936 р. на вершині гори Піп Іван. 29 липня 1938 р. — день офіційного відкриття. Керівником обсерваторії в 1937–1939 рр. був Владислав Мідович. Та початок Другої світової війни припинив її роботу. Найцінніша техніка була евакуйована, решту матеріалів з часом розібрали тутешні мешканці [10; 26].

На початку 1938 р. мережа туристських маршрутів була вже добре розвиненою. Протяжність знакових шляхів сягала кількох тисяч кілометрів [21]. Поряд з цим сформувалась повноцінна мережа гірських притулків, туристських і лежарських комплексів. Наприкінці 1930-х років на території Карпат розташовувалось 244 притулки, з них понад 40 належало ПТТ. Однак, незважаючи на таку значну кількість туристських закладів, ця мережа не була достатньою і потребувала розширення з уваги на ріст чисельності активних мандрівників. Після кожного сезону чимало туристських споруд зазнавало значних пошкоджень, що ще збільшувало кошти утримання їх у належному стані. З того часу туристські заклади було переведено до категорії громадських. Відтепер їх пошкодження підлягало високим штрафним санкціям [18; 27].

Активний розвиток туризму в ХІХ — на поч. ХХ ст. — свідчення позитивних тенденцій соціально-економічного розвитку регіону. Та з початком Другої світової війни практично всі туристсько-краєзнавчі та молодіжні товариства припинили свою діяльність [1; 13; 16]. Унаслідок окупації Карпатський край зазнав великих руйнувань. Було знищено сотні будинків, мостів, у тому числі залізничних. Значна частина притулків і туристських осередків, що знаходилась у зоні бойових дій, ніколи не була відновлена [5, 60–97].

Поліфункціональні комплекси високогір'я в Україні почали формуватись у другій пол. ХІХ ст., одночасно з початком розвитку пішого туризму у Східних Карпатах. Його популяризація сприяв науково-краєзнавчий рух, що активізувався в цей період. Сприяла розвитку високогірної туристської архітектури і політика іноземних країн, пануючих на досліджуваній території. У подальшому ключовим стимулом для розвитку поліфункціональних комплексів високогір'я був стрімкий зріст зацікавленості туристів гірським регіоном і неспроможність існуючої мережі забезпечити ночівлю чи проживання усім бажаним.

Розвиток поліфункціональних комплексів високогір'я відбувався у тісному взаємозв'язку з діяльністю провідних туристсько-краєзнавчих організацій. Часто члени таких клубів брали на себе повну фінансову, організаційну та виконавчу відповідальність за утримання і розвиток мережі гірських прихистків. На їх появу чи руйнацію активно впливало стратегічне планування регіону та динамічні зміни у геополітичній ситуації. Формування комплексної генези таких об'єктів дозволив лише системний аналіз доступних дотичних до проблематики контексту дослідження першоджерел.

Матеріал статті є корисним доповненням до фактологічної основи історії розвитку архітектури в Центральній-Східній Європі. Це дослідження допомагає розширити методи комплексного вивчення факторів розвитку високогірних споруд. Його перспективність виявляється у наявності великої кількості непроаналізованих дослідниками архівних першоджерел, у тому числі тогочасної професійної літератури і періодики, туристсько-популярних матеріалів поч. ХХ ст. та приватних архівних матеріалів. Вони можуть стати цінним доповненням фактажу генези поліфункціональних комплексів високогір'я.

ДЖЕРЕЛА

1. Білецький Б. Товариство «Плай»: зародження, розвиток і діяльність (До 90-річчя від дня утворення) / Б. Білецький, Р. Гишук // Відродження. — 2014. — № 42. — С. 14–15.
2. Брусак В. Історія розвитку, сучасний стан та перспективи рекреаційної діяльності у національному природному парку «Гуцульщина» / В. Брусак, Ю. Зінько, М. Майданський // Збірник метод. матер. з питань рекреаційно-туристичної діяльності на територіях природно-заповідного фонду. — К., 2011. — С. 81–93.
3. Гаврилів Б. Розвиток українського історичного краєзнавства на Прикарпатті (XIX — початок ХХ ст.) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Б. Гаврилів ; Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 1996. — 24 с.
4. Гудима Ю. Знакування туристських шляхів в Україні: історія та сьогодення / Ю. Гудима // Карпати. Туризм. Відпочинок. — 2008. — № 3. (27) — С. 11–16.
5. Історія Осмолодської пущі / [упоряд. І. Бойчук]. — Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1998. — 145 с.
6. Карашецький Я. Формування будівель гірських туристичних притулків / Я. Карашецький, Ю. Рочняк // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. — Львів : Вид-во Львівської політехніки. — 2010. — № 674. — С. 72–79.
7. Карецман В. Історичне краєзнавство на Закарпатті початку XIX — 30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.02 «Всесвітня історія» / В. Карецман. — Ужгород, 1995. — 23 с.
8. Карпатська Україна: документи і матеріали, хроніка подій, персоналії. Т. 1 / [Закарпатська обласна державна адміністрація, Закарпатська обласна рада, Галузевий державний архів Служби безпеки України [та ін.] / [голова редкол. М. Попович, упоряд.: О. Довганич, О. Корсун, О. Пагія]. — Ужгород : Закарпаття. — 2009. — 756 с.
9. Карпатська Україна: документи і матеріали, хроніка подій, персоналії. Т. 2 / [Закарпатська обласна державна адміністрація, Закарпатська обласна рада, Галузевий державний архів Служби безпеки України [та ін.] / [голова редкол. М. Попович, упоряд.: О. Довганич, О. Корсун, О. Пагія]. — Ужгород : Закарпаття. — 2010. — 774 с.
10. Кобилюк В. Хто врятує «Білого слона»? / В. Кобилюк // Карпати. Туризм. Відпочинок. — 2005. — №3 (5). — С. 17–21.
11. Козицький А. Краєзнавчо-туристичне товариство «Плай» (1924–1939) / А. Козицький // З історії вітчизняного туризму : зб. наук. статей. — К., 1997. — С. 58.
12. Ліхтей І. Закарпаття в складі Чехословаччини: особливості суспільного розвитку (1919–1929) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.02 «Всесвітня історія» / І. Ліхтей. — Ужгород, 1997. — 25 с.
13. Луцький В. Активний туризм у діяльності молодіжних пластуницьких організацій Західної України (20–30 рр. ХХ ст.) / В. Луцький // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві. — 2010. — № 1. — С. 21–26.
14. Мандрівки на вершини Карпат з турбаз Львівського обласного центру краєзнавства, екскурсій і туризму учнівської молоді : зб. екскурсійних маршрутів / [упоряд. Андрій Федун]. — Львів : Червона калина, 2006. — 46 с.
15. Павлюк С. Ретроспективне дослідження рекреаційно-туристичного природокористування Івано-Франківської області впродовж XVI–XX століття / С. Павлюк // Наукові записки Сумського

- державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка. Географічні науки / [за ред. Б.Нешатаєва, А.Корнуса та ін.]. — Суми : Суми ВВП «Мрія». — 2014. — Вип. 5. — С. 104–109.
16. Пандяк І. Становлення та розвиток туристських притулків у Східних Карпатах в австро-угорський та польський періоди / Ігор Пандяк // Вісник Львівського університету. Серія географічна. — 2013. — № 42. — С. 274–282.
 17. Паньківський К. З діяльності товариства «Плай» у Львові в десятиліття свого існування / К. Паньківський // «Плай» — туристично-краєзнавче товариство (Подорожі і діяльність товариства). — Львів, 1934. — С. 7.
 18. Пендерецький О. Територіальна організація промислового туризму Карпатського суспільно-географічного району та основні напрямки її вдосконалення / О. Пендерецький. — Івано-Франківськ : ФНТУНГ, 2011. — 225 с.
 19. Петранівський В. Туристичне краєзнавство / В. Петранівський, Й. Рутинський. — К. : Знання, 2006. — 576 с.
 20. Петранівський В. Туристичний потенціал краю та організація обслуговування польських туристів у Львівському Передкарпатті (за матеріалами ЦТЕД «Трускавецьтурист») / В. Петранівський // Вісник Львівського ун-ту. — 2008. — № 24. — С. 241–251. — (Сер. «Міжнар. відносини»).
 21. Рекреаційний потенціал Прикарпаття: історія, сучасний стан, перспективи. Вип. 2: Матеріали науково-практичної конференції «Стан розвитку екскурсійного обслуговування та проблеми управління рекреаційним комплексом Прикарпаття» / [голова редкол. Клапчук В.]. — Івано-Франківськ : Фоліант, 2010. — 244 с.
 22. Рутинський М. Історико-географічні риси становлення й розбудови Яремчансько-Ворохтянської територіальної рекреаційної системи наприкінці ХІХ — першій половині ХХ століття / М. Рутинський // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. — Чернівці : Чернівецький нац. ун-т. — Вип. 633–634. Географія. — 2012. — С. 146–150.
 23. Савчук Б. Український Пласт 1911–1939 рр. / Б. Савчук. — Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1996. — 264 с.
 24. Шульга Г.М. Архитектурно-планировочная организация горнолыжных комплексов : дис. на соиск. науч. степени канд. арх. / Г.М. Шульга. — К., 1990. — 147 с., 42 табл.
 25. Hora Alois Podkarpatska Rus: Přehled poměru karpatoruských / Alois Hora. — Praha : Grégr, 1919. — 35 s.
 26. Konkurs na gmah obserwatorium astronomiczno-meteorologiczne im. Marszałka Palsudskiego w Czarnohorze // Architekta i budownictwo. — 1935. — № 12.
 27. Krygowski W. Ochrona urządzeń turystycznych / W. Krygowski // Turyzm Polski. — Kraków, 1938. — № 9. — С. 12.
 28. Radwańska-Paryska Z. Encyklopedia tatrańska / Z. Radwańska-Paryska, W. Paryski. — Warszawa : Sport i turystyka, 1973. — 394 s.
 29. Štěpánek P. Podkarpatská Rus v letech 1919–1939. Podkarpatská Rus Vás zve / P. Štěpánek. — Náchod : Konting, 2008. — 164 s.